

Lietuva

1009–2009

Turinys

1 | 16

Pagoniškosios
Lietuvos
iškilimas

VYKINTAS VAITKEVIČIUS
Baltų kultūros kontūrai | 19

VYKINTAS VAITKEVIČIUS
Baltų religijos centras – ugnis | 27

2 | 34

Lietuvos Didžiosios
Kunigaikštystės
tapšmas

DARIUS BARONAS
Pasaulio pabaigos nuojauta
ir Lietuvos pasirodymas | 37

ARTŪRAS DUBONIS
Valstybingumo pradai | 45

ARTŪRAS DUBONIS
Nuo Mindaugo iki Traidenio | 57

Pratarmė

Žodis skaitytojui | 12

Priedai

Santrumpų sąrašas | 669

Iliustracijų sąrašas | 670

Asmenvardžių rodyklė | 688

Vietovardžių rodyklė | 697

Baltų kultūros kontūrai

1. Varnupių piliakalnis (Marijampolės r.). KPD ←
2. Žalvarinė segė dengta ornamentuota sidabro plokštele iš Prysmančių (Kretingos r.). X–XI a. VDKM

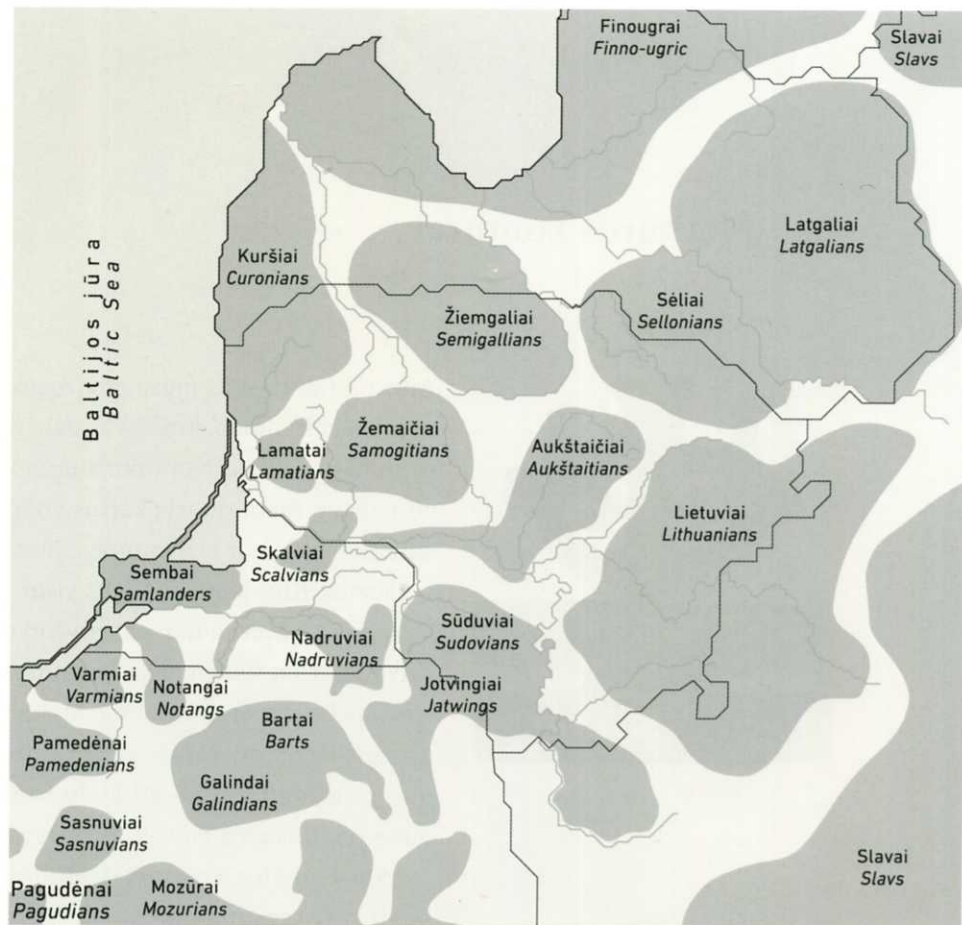
Apie tūkstantuosius mūsų eros metus Lietuvos klimatas buvo kiek šiltesnis ir drėgnesnis nei šiandien, kraštovaizdžio dominantė, kaip ir daugelį šimtmečių prieš tai ir po to, – miškai. Nors skirtinguose regionuose nevienodai intensyvus, miškingumas tuo metu du tris kartus viršijo dabartinį. Rytų Lietuvoje dominavo pušynai, Žemaitijoje ir Užnemunėje juos gožė eglynai. Vakarų kryptimi daugėjo beržų ir alksnių. Kitų lapuočių dalis visur buvo santykinai nedidelė. Miškuose, be šiaudien įprastų žvėrių, taip pat gyveno dabar reti taurieji elniai, briedžiai ir vilkai, jau išnykusios meškos, taurai ir stumbrai. Kita krašto teritorijos dalis buvo vandens – pelkės, ežerai ir upės, o atvira gyvenviečių ir pilių erdvė plytėjo tik ten, kur gyvenusios kartų kartos iškirto mišką ir nuolat šiuos plotus prižiūrėjo – neleido miškui ataugti. Susisiekti leido vandens ir sausumos keliai. Į didesnes keliones buvo išsiruošiama laivais, ant žirgų, jų traukiamais vežimais ar rogėmis.

Spėjama, jog apie tūkstantuosius metus Lietuvos gyventojų skaičius galėjo siekti apie 150–200 tūkstančių (panašiai Latvijoje ir Prūsijoje), palyginti su ankstesniu VII–VIII a. laikotarpiu, buvo gerokai išaugęs. Tačiau gyventojų tankis dar priklausė nuo vietovės miškingumo.

Baltų genčių kultūros paminklų randama dideliuose Lietuvos, Latvijos, Baltarusijos, Lenkijos ir Kaliningrado srities plotuose tarp Baltijos jūros vakaruose, Vyslos pietvakariuose, Nemuno aukštupio pietuose, Neries aukštupio rytuose, Latvijos pakraščiu šiaurėje. Vis mažėjančių baltų salų dar galėjo būti Rusijos teritorijoje.

Nėra abejonės, jog baltų genčių žemėlapis buvo spalvingas: giminingas savo kilme gentis ir žemes, matyt, skyrė kalba ir tarmės, tam tikru mastu – kultūros reiškiniai, socialinių santykių modeliai ir pasaulėžiūra. Remiantis archeologijos paminklais Lietuvos teritorijoje paprastai išskiriami to laiko ir vėlesniuose istorijos šaltiniuose minimų kuršių, žiemgalių, žemaičių, skalvių, nadruvių, jotvingių, lietuvių, sėlių ir aukštaičių gyvenami arealai. Tačiau diskusijas tebekelia aukštaičių etnonimo taikymas kalbant apie Vidurio Lietuvos laidojimo archeologinius paminklus, iš istorinių šaltinių žinomos Lamatos žemės etninė ir kultūrinė interpretacija Nemuno žemupyje, bendro – jotvingių – etnonimo taikymas didelei teritorijai, kur taip pat žinomi dainavių, sūduvių ir poleksėnų etnonimai.

Baltų genčių, kurių arealuose apie X–XI a., matyt, ryškėjo teritorinių struktūrų kontūrai, raida dėl įvairių istorinių, socialinių ir ekonominių priežasčių buvo nevienoda. Antai alsuodama bendru Baltijos jūros kraštų ritmu, tuo metu savo

3

viršūnę pasiekė Lietuvos pajūrio kultūra, tačiau dėl regiono politinių pokyčių ir keičiantis prekybinių kelių tinklui, apie XII a. ji jau išgyveno nuosmukį. Rytų areale palengva kito ūkio sritys: imta taikyti trilaukė žemdirbystė, apžiestos keramikos gamybos technika, našūs įrankiai ir kt. Svarbų vaidmenį, matyt, ir toliau vaidino gyvulininkystė. Peršasi mintis, jog iš lėto visuomenės tapo mobilesnes: XI a. antroje pusėje–XII a. Rytų Lietuvoje ir Vakarų Baltarusijoje apleidžiami dideli, šimtmečiais naudoti pilkapynai, nežinomos ir didesnės to meto gyvenvietės.

Artūro Dubonio žodžiais tariant, vasaliteto ir feodalinės žemėvaldos normos XIII a. prigijo valdančioje karaliaus giminėje ir tai rodo šią lietuvių visuomenės dalį dar ikivalstybinėje epochoje subrandinus feodalinės visuomenės normoms imlius socialinius įrankius. Su šiais procesais, siekiančiais galbūt IX–XI a. laikotarpį, daugiau ar mažiau gali būti siejamas išaugęs piliakalnių skaičius, išpūdingos jų įtvirtinimų rekonstrukcijos: paaukštinti pylimai, padidintos aikštelės ir kita. Tuo metu ant piliakalnių pastatytoms medinėms lietuvių pilims neilgai trukus kariaujant buvo lemta tapti svarbiausiais gynybiniais taškais.

Menkas istorinių šaltinių žinias apie XI–XII a. laikotarpio konfliktus Lietuvos teritorijoje (su švedais ir danais pajūrio regione, su Polocko kunigaikštyste ir Kijevo Rusia rytuose arba kylančius nesutarimus tarp kaimynų) papildė archeologinių

4

3. Baltų gentys XI a.
4. Piliakalio piešinys.
Iš kn.: *Kartony archeologiczne...*,
1862. VNM
5. Kretuonių piliakalnio (Švenčionių r.) piliakapis
6. Šaukštelio (Sprūdės) piliakalnis su dviem pylimais (Telšių r.).
XI–XIII a. KPD

6

tyrimų metu rasti gaisrų pėdsakai, iššautų strėlių antgaliai ir toks iki šiol netyrinėtas reiškinys kaip nesudegintų mirusiųjų kapų plėšimas Vakarų ir Šiaurės Lietuvoje. Plėšikai kapus tuo metu atkasdavo krūtinės srityje, ieškodami papuošalų iš spalvotų metalų.

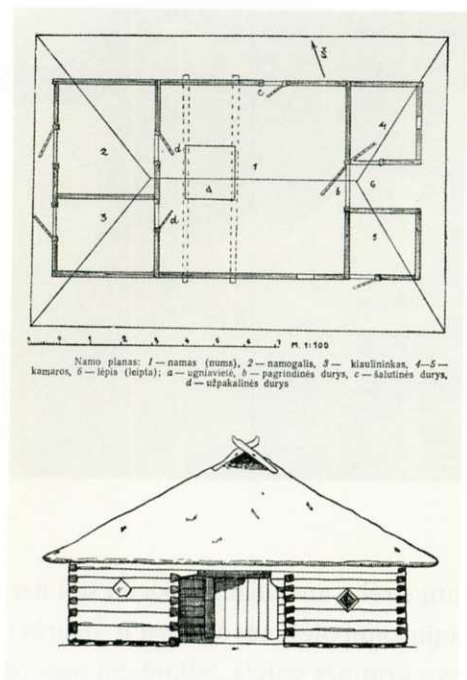
Yra pagrindas manyti, jog dominuojantis gyvenvietės tipas Lietuvoje apie tūkstantuosius metus buvo kelių vienkiemų, kuriuos jungė keliai, grupės. Vėlesni šaltiniai šias gyvenvietes vadina *laukais*, o gyventojus – *laukininkais*. Jų dirbamų laukų iškirsto miško vietoje skaičius ir dydis nuolat kito. Kiekvienos iš lauko sodybos plotas kartu su dirbamais laukais ir kitom naudmenom galėjo siekti 15–20 ha. Ten pat dar būta bendrai valdomų ir naudojamų, ganomų arba šienaujамų pievų ir miško plotų.

Tačiau kalbant apie žmones, kurie dirbo ne savo žemę, arba amatininkus (puodžius, kalvius, juvelyrus ir kitus), matyt, reikėtų ieškoti kitų gyvenviečių formų. Tai galėjo būti besiformuojančios kompaktiškos bajoro ir jo šeimos sodybų grupės ar net gyvenvietės tiesioginėje piliakalnių (įtvirtintų sodybų arba medinių pilių) aplinkoje. Pareikšta nuomonių, esą didelėse Lietuvos pajūrio gyvenvietėse – Palangoje ir Žardėje Klaipėdos prieigose – jau galėjo būti miestų užuomazgų. Čia vedė prekybos keliai, telkėsi amatininkai. Neabejojama, jog svarbūs IX–X a. Baltijos regiono prekybos centrai egzistavo Viskiautuose, Sembos pusiasalyje ir Gruobinioje netoli Liepojos. Dėl prekybinio kelio Nemunu reikšmės tyrinėtojai bendros nuomonės neturi. Pastaraisiais metais paskelbta duomenų, jog toks, koks matomas šiandien, Nemuno žemupys nuo santakos su Jūros upe iki Kuršių marių susiformavo tik apie 900-uosius metus.

Tyrinėjimai Senojoje Įpiltyje (Kretingos r.) ir Juodonyse (Rokiškio r.) rodo, jog X–XI a. prie piliakalnių buvo intensyviai dirbama žemė, o dideli atviri pievų plotai naudojami kaip ganyklos. Archeologų rastus grūdus sunku tiksliai datuoti, tačiau paminėtina, jog Mažulionių piliakalnyje (Ignalinos r.), kurio mediniai įtvirtinimai paskutinį kartą buvo sudeginti apie XII ar XIII a., pastato viduje kartu su suanglėjusio maišo liekanomis rasta rugių ir sorų, kiek mažiau kviečių (paprastasis

5

7

ir dvieilis) ir miežių. Ten pat gulėjo ir akytos duonos kepalėlis. Palyginkime, Rudaminos piliakalnyje (Lazdijų r.), kurio įtvirtinimai sunaikinti ne vėliau kaip XIII a., vyravo ankštinės kultūros – pupos ir žirniai (baltieji, pilkieji, greitukai ir senybieniai). Ten taip pat aptikta sorų, avižų, trielių miežių, trijų rūšių kviečių. Piktžolių – dirsių ir dirvoninio vijoklio – sėklos rodo, jog auginti ir žieminiai rugiai. Žinoma, gyvenviečių erdvėje taip pat būta daržų, buvo auginami linai, apyniai ir kita. Giriose medžioti žvėrys ir kopinėtas medus, upėse žvejota tinklais, bučiais ir žeberklais.

Gyvulių kaimenes sudarė galvijai, tačiau daug auginta ir kitų gyvulių. Antai Kaukų piliakalnio (Alytaus r.) ištirtuose plotuose rasta galvijų, kiaulių, avių, arklių ir šuns kaulų. Tačiau archeologinėje medžiagoje apie tūkstantuosius metus labiausiai pastebimas žirgas. Žirgai, jų ekipuotės elementai arba paaukotos kūno dalys (galva, kojos ir oda) dažnai randamos laidojimo paminkluose Vidurio ir Rytų Lietuvoje, taip pat Žemaitijoje. Sprendžiant iš radinių Marvelėje ir Veršvuose (abi vietovės dabar Kauno mieste), žirgai buvo visai nedideli (ūgis vos apie 115–138 cm ties gogu – taigi žemesni už žemaitukus), tačiau ištvermingi, prisitaikę prie sunkių gyvenimo sąlygų, turintys stambias kanopas ir galintys nešti arba tempti nemažą svorį.

Sodybose pastatų skaičius buvo nedidelis. Svarbiausia jos vieta – medinis kvadrato arba stačiakampio plano stulpinis arba rentinis vienos dviejų patalpų gyvenamasis namas su atviru židiniu arba krosnimi. Palangos Birutės kalno papėdės gyvenvietėje apie XI a. stovėjusių pastatų dydis svyravo nuo 3 x 3 m iki 4 x 6,5 m, visų jų sienos buvo tiksliai orientuotos pagal pasaulio šalis, pastatams apšildyti naudoti židiniai arba kupolo formos molinės krosnys, arba ir viena, ir kita. Nedideli ūkiniai pastatai stovėjo šalia namo arba ūkinės paskirties patalpos buvo pritvertos prie gyvenamojo namo. Keltina versija, jog tokia sodyba yra ir seniausio žemaičių pastatų tipo – *numo*, kur iki XVI a. skirtingose patalpose po vienu stogu žmonės gyveno kartu su gyvuliais, prototipas. Numai retai turėjo grindis, buvo be lubų, dūmai išeidavo pro duris ir specialias angas stoge.

8

9

7. Žemaičių *numas* – seniausias Lietuvoje gyvenamojo namo tipas, kurio ištakos glūdi priešistorinėje epochoje. Iš kn.: Klemensas Čerbulėnas, *Iš lietuvių...*, 1958
8. Apatinė sukamųjų girnų dalis, surasta virš Katkuškių pilkapių degintinio kapo (Šalčininkų r.). X–XI a. LIIR
9. Senosios Iptilies (Kretingos r.) archeologijos paminklų kompleksas Šventosios ir Juodupio pakrantėje: du piliakalniai, papėdės gyvenvietė, kulto vieta prie akmenų, tvenkinys. KPD
10. Kaukų (Obelytės) piliakalnis apleistas XI a. (Alytaus r.). KPD
11. Krivulės iš Klaipėdos krašto. Pagal Anton Mierzynski..., 1895

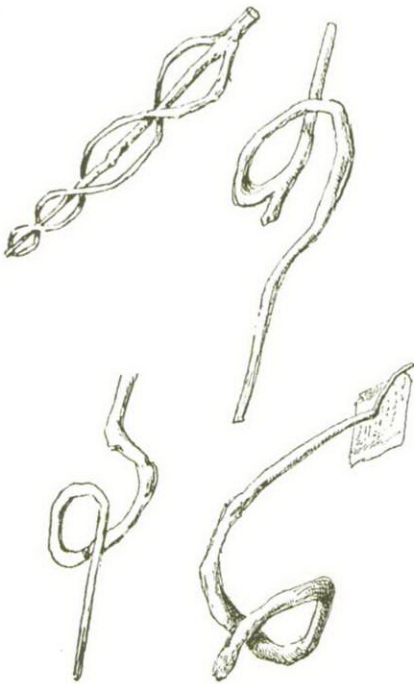
10

Archajiniais statybos būdais, planu ir naudojimosi pobūdžiu taip pat pasižymi Lietuvos kaime išlikęs grūdams laikyti skirtas vienos patalpos svirnas, šieno ir javų daržinė – pėdinės konstrukcijos klojimas ir dūminė pirtis su akmenų krosnimis. Šių statinių tipų ištakų irgi reikia ieškoti geležies amžiuje (I–XIII a.).

Sodybas supo dirbami laukai, šienaujamos ir ganomos pievos. Keliai vedė į kapines, čia virš mirusiųjų kapų iš žemių (kartais ir iš akmenų) buvo pilami monumentalūs pilkapiai (Rytų ir Pietų Lietuvoje, Vakarų Baltarusijoje, Rytų ir Vidurio Latvijoje) arba nedideli kapo vietą žymintys kauburiai (kituose baltų kraštuose). Gyvenviečių teritorijoje ir už jų ribų, miškuose, kalvose, prie akmenų, šaltinių ir senų medžių veikė senosios šventvietės – dievų ir mirusiųjų kulto vietos. Dar labiau išblaškotos po gyvenviečių apylinkes buvo ūkinės veiklos vietos: geležies, molio, akmenų gavybos ir pirminio apdirbimo vietos, medžiuose įrengtos drevės bitės.

Senųjų indoeuropiečių tautų tyrinėjimai rodo, jog visoms joms būdinga tridali visuošenės, suprantama, kartu kultūros ir religijos struktūra, pagrįsta skirstymu į suverenų (valdančiųjų), jėgos (karių) ir išteklių kūrėjų (žemdirbių, amatininkų) sluoksnius. Nėra pagrindo abejoti tuo, jog baltų visuomenės sandara galėjusi būti panaši. Šiandien ypatingo dėmesio nusipelno keli socialiniai institutai, paveldėti iš ikivalstybinio laikotarpio. Tai visų pirma sueigos *krivės* (kitaip – *krivulės*, *kuopos*, *vaidės*), *bičiulystė* – pasidalintomis bitėmis pagrįsta ne kraujo giminytės forma ir *talka* – savitarpio pagalba pagrįsto kolektyvinio darbo forma.

Krivėje, kurios vardas atitinka lazdos riestu galu, siunčiamos per žmones ir kviečiančios juos rinktis į sueigos ratą, pavadinimą, buvo priimami sprendimai dėl valdymo, vidaus ir išorinių santykių, nagrinėjami teisiniai ginčai, atliekami ritualai. XIII–XV a. istorijos šaltiniai tokias sueigas dar ne kartą liudija buvus tarp prūsų, kuršių ir žemaičių. Tačiau vis auganti diduomenės įtaka kitados didžiausią reikšmę turėjusio laisvų vyrų instituto vaidmenį sparčiai mažino.

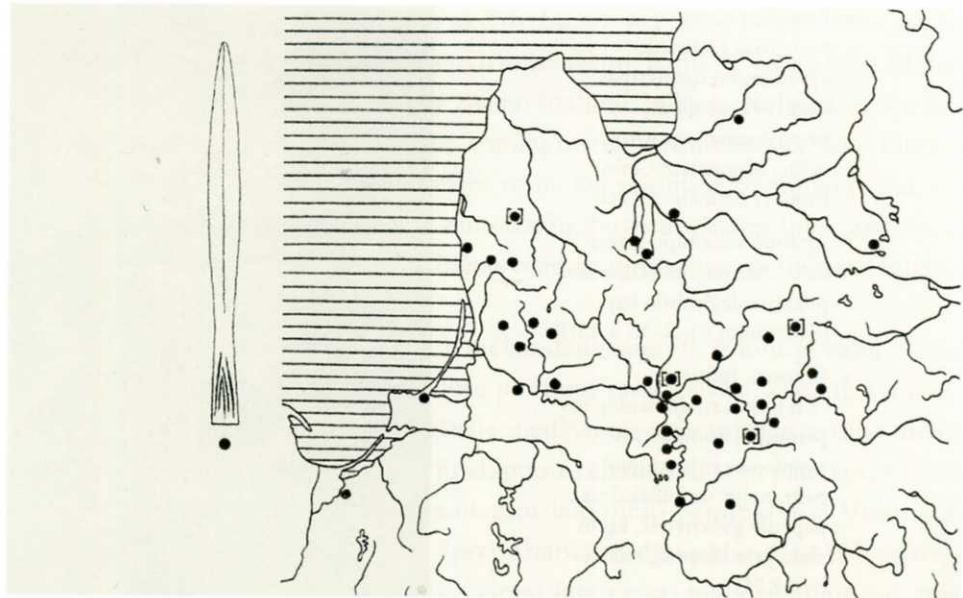

11

12

12. Balno kilpa su sidabro apkalu iš Veršvų kapinyno (Kaunas). XI–XII a. VDKM
13. Ietigalių su skliautiniu raštu ornamentuota įmova paplitimas IX–XI a. I pusėje. Pagal Vytautą Kazakevičių ir Vykintą Vaitkevičių
14. Žalvarinė segė iš Palaukės (Skuodo r.). XI–XII a. VDKM
15. Paragaudžio juostos raštas. X–XI a. Iš kn.: Vitas Valatka, *Žemaičių...*, 2004
16. *Lietuvės merginos iki krikščionybės*. XIX a. vidurio rekonstrukcinis piešinys. Iš kn.: *Kartony archeologiczne...*, 1862. VNM
17. *Lietuvė moteris iki krikščionybės*. XIX a. vidurio rekonstrukcinis piešinys. Iš kn.: *Kartony archeologiczne...*, 1862. VNM

13

Bičiulystė yra išskirtinis Lietuvoje išsaugotas reiškinys, tarytum pagalbinė giminystės struktūra. Jaunesnysis sūnus (antras šeimoje) prižiūrėjo bites ir turėjo susirasti šeimą, turinčią daug dukterų – be vyriškosios lyties įpėdinio. Ryšiai buvo nustatomi bičių spiečiumi, kai šis susispiesdavo kitoje vietoje – žmonės imdavo kartu naudotis aviliais, buvo sukuriama terpė megztis vedybiniams santykiams. Apie senas šio reiškinio šaknis byloja sustabarėjęs jo socialinis planas, nes dar visai neseniai nei bitės, nei medus nebuvo parduodami ar perkami, o valstietis galėjo būti bičiulis su ponu, kaip ir su bet kuriuo kitu asmeniu. Algirdo Juliaus Greimo nuomone, bičiulystės ryšiais galėjo būti pagrįsti net valstybės kūrimosi išvakarėse susidariusių kariaunų narių santykiai. Tiesa ar ne, šios kariaunos suvaidino lemiamą vaidmenį stiprinant kunigaikščių valdžią, kuriant teritorines ir administracines struktūras, renkant duokles ir rengiant karo žygius.

Senovinė *talkos* institucija taip pat neturi nieko bendra su vėliau įsivyravusiais socialinio pavaldumo santykiais. Kanceliarijoje bendras arba priverčiamas darbas ilgai buvo vadinamas lietuvišku terminu *talka*. XVI–XVII a. į talką pas bajorą neretai dar ėjo ne giminaičiai, kitas bajoras ar kitų ponų valstiečiai. Tačiau ilgainiui ši talka tapo priverčiamąja – papildoma baudžios prievole.

Istorijos tyrinėtojai neabejoja, jog diduomenės alodo (individualaus šeimos ūkio) samprata formavosi ikivalstybinio laikotarpiu. Kad ir kaip būtų, tyrinėjant IX–XI a. archeologijos paminklus akivaizdu, jog Lietuvoje jau formavosi aukštuomenė, o jos dominavimas paremtas turto – sidabro, importinių prekių ir kt. – kontrole. Šią aukštuomenę taip pat nesunku atpažinti iš puikiausios kokybės ginkluotės: kalavijų ir jų makštų apkalų, kovos peilių ir kirvių, ietigalių, taip pat brangių papuošalų, geriamųjų ragų, svarstyklių, žirgo ekipuotės elementų. Iškalbingas minėtos rūšies daiktų radimviečių paplitimas XII–XIII a. pranašauja žemių ir genčių sąjungas. Radimvietės apima teritorijas nuo Baltijos jūros vakaruose iki

15

16

17

rytinių Lietuvos pakraščių ir toliau už jų esančius kraštus, įskaitant net tokius nuošalius kampelius kaip Katros kaimelis Čepkelių pelkėse (Varėnos r.), kur apie X a. kario kape buvo rastas ietigalis su skliautiniu raštu ornamentuota įmova.

Moterų kostiumo elementų, kai kurių darbo įrankių ir buities reikmenų formos ir stilistika apie tūkstantuosius metus dažniausiai buvo būdinga tik tam regionui, todėl buvo akivaizdus regionus skiriantis bruožas. Vis dėlto apie X–XI a. pradėjo formuotis tam tikri vyrams ir moterims būdingi materialinės kultūros elementai (įvairūs pasaginių segių tipai, meškos nagų kabučiai, skiltuvai atrietais galais, cilindrinės spynos su raktais ir kt.). Jie buvo išsaugoti iki valstybės susikūrimo, o kai kuriais atvejais ir dar ilgiau. Unikalus vilnionių vytinių juostų radiniai iš Lietuvos ir ypač iš Latvijos teritorijos rodo iki XIX–XX a. išsaugotų liaudies meno tradicijų ryšį su IX–XII a. laikotarpiu.

Kalbant apie mažiausiai pastebimą priešistorinės visuomenės grupę – vaikus – tikslių duomenų rasti sunku. Visuotinai sutariama dėl aukšto jų mirtingumo lygio, tačiau kūdikių kapų randama išskirtinai retai. Vaikų iki 12 m. amžiaus kapų skaičius yra kur kas didesnis ir yra artimas realiam. Visą Rytų Lietuvos pilkapių kultūros laikotarpį (III–XII a.) yra plačiai žinoma praktika vaikus laidoti kartu su suaugusiais asmenimis, aprūpinant juos tokiomis pačiomis – vyriškomis ar moteriškomis įkapėmis arba miniatiūrinėmis jų kopijomis.

Tarp radinių, kurie tarnavo kaip vaikų žaislai, paminėtini ūkai arba ūžynės, pagaminti iš kiaulių kojų sąnarių kauliukų. Tyrinėtojai yra linkę juos laikyti archajiniais muzikiniais instrumentais. Naujausi etnografiniai tyrimai rodo, jog tai gali būti per Kalėdas paliktų nevirtų, o Užgavėnių apeiginėms vaišėms patiektų ir suvalgytų kiaulių kojų kaulai. Pragrėžus juose skylę ir įvėrus siūlą buvo ūkaujama taip buriant gyvulininkystės sėkmę. Tik panaudoti pagal minėtą paskirtį, šie saviti instrumentai pereinavo šeimos vaikams.

14